

BLOEDBAD

Voor Don Lamm

JOHN MERRIMAN

BLOEDBAD

Leven & dood van
de Parijse Commune

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Vertaling Roelof Posthuma

© 2014 John Merriman

Oorspronkelijke titel *Massacre*

Oorspronkelijke uitgever Basic Books,

Persus Books Group

© 2015 Nederlandse vertaling Roelof Posthuma /

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Alle rechten voorbehouden

Tekstredactie Leo Polak

Register Ansfried Scheifes

Ontwerp omslag Bureau Beck

Ontwerp binnenwerk Yulia Knol

Foto omslag Getty Images

NUR 686

ISBN 978 90 468 1847 3

www.nieuwamsterdam.nl/merriman

INHOUD

	Proloog	9
1	Oorlog en de val van het Tweede Keizerrijk	33
2	De geboorte van de Commune	62
3	Meesters over hun eigen levens	98
4	De Commune versus het Kruis	140
5	De strijd keert zich tegen de communards	166
6	Het begin van de Bloedweek	211
7	De dood komt voor de aartsbisschop	252
8	De krijgsraden aan het werk	271
9	Bloedbad	290
10	Gevangenen van Versailles	321
11	Nagedachtenis	344

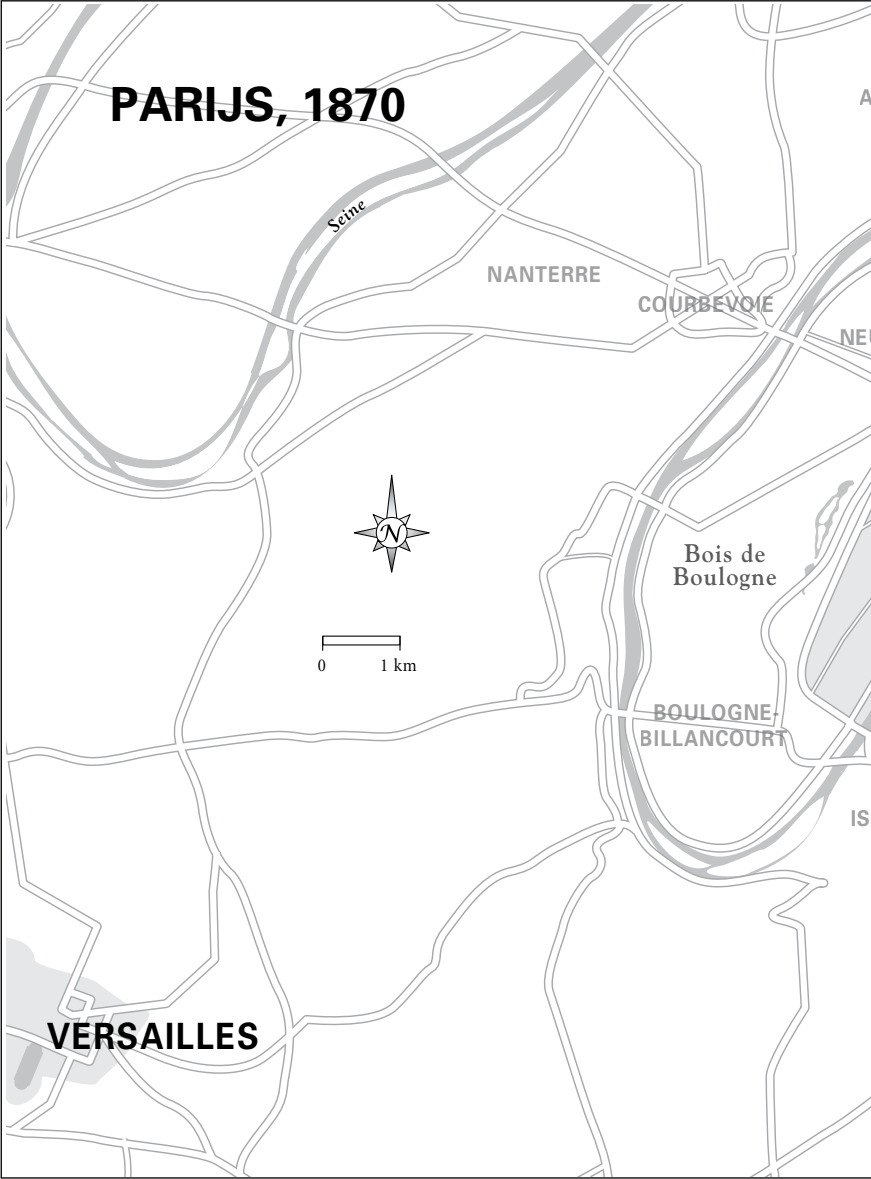
Dankwoord 364

Noten 368

Bibliografie 413

Register 429

PARIJS, 1870

Proloog

Op 18 maart 1871 werden de Parijzenaars die in Montmartre woonden gewekt door het geluid van Franse troepen die probeerden de kanonnen van de Nationale Garde in beslag te nemen. Ze hadden daartoe opdracht gekregen van Adolphe Thiers, het conservatieve hoofd van een voorlopige regering die zich niet lang daarvoor veilig in Versailles had genesteld, ooit de residentie van de Bourbonmonarchen van het *ancien régime*. Omdat hij een opstand van woedende en geradicaliseerde Parijzenaars vreesde, wilde Thiers de hoofdstad en zijn Nationale Garde ontwapenen. De gelederen van de garde werden voornamelijk gevuld door arbeiders die een sterke republiek voorstonden. Zij waren woedend over de capitulatie van de voorlopige regering in de desastreuze oorlog tegen Pruisen die in juli 1870 was begonnen en die tot de val van het Tweede Keizerrijk had geleid.

Ondanks de inspanningen van het Franse leger wisten de mannen en vrouwen van Montmartre, Belleville en Buttes-Chaumont heldhaftig te voorkomen dat de troepen de kanonnen zouden meenemen. Het waren vrouwen die alarm sloegen toen ze de ongeveer vierduizend soldaten in Montmartre zagen aankomen, waar ze op de paarden bleven wachten die nodig waren om de wapens van de heuvel af te slepen. De arbeidersbevolking van de heuvel met uitzicht over de Franse hoofdstad voorkwam dat de zwaarbewapende troepen de kanonnen achter de paarden hingen en begon barricaden op te werpen, de traditionele daad van revolutionair verzet. De soldaten begonnen te verbroederen met de bevolking van Montmartre, en de zesduizend manschappen die naar Belleville, La Villette en Ménilmontant waren gestuurd verging het niet veel anders.

De Parijzenaars zouden hun kanonnen behouden.

Aldus gedwarsboomd trok Thiers zijn troepen uit Parijs terug naar Versailles, waar hij wilde hergroeperen om de hoofdstad uiteindelijk te heroveren. Duizenden rijke Parijzenaars trokken eveneens naar Versailles. In de stad riepen linkse militanten ondertussen een 'Commune' uit onder progressief zelfbestuur, die de Parijzenaars vrijheid bracht. Veel van hen geloofden dat ze voor het eerst 'meesters over hun eigen levens' waren. Arbeidersgezinnen uit de proletarische buurten wandelden trots de *beaux quartiers* van de hoofdstad binnen, dromend van een rechtvaardiger maatschappij en bereid stappen te zetten om die te realiseren. Hun progressieve Commune zou het slechts tien weken uithouden voordat ze in de laatste, bloedige week van mei werd uitgeroeid.

De geboorte en vernietiging van de Parijse Commune, een van de meest tragische en beslissende gebeurtenissen van de negentiende eeuw, echoot nog altijd na. Het leger van Thiers schoot op de straten van Parijs duizenden gewone mannen, vrouwen en soms ook kinderen neer. De soldaten stelden tal van mensen terecht voor hun aandeel in de verdediging van de Commune, anderen kwamen om vanwege hun werkmanskleding, de restanten van een uniform van de Parijse Nationale Garde of eenvoudig omdat hun beroep of manier van spreken ze ten dode opschreef. Het bloedbad dat de Franse troepen onder hun eigen landgenoten aanrichtten, was een voorafspiegeling van de demonische gebeurtenissen van de volgende eeuw. Je kon worden neergeschoten om wie je was en omdat je vrij wilde zijn. Dat was wellicht het ultieme kenmerk van de Bloedweek, 21 tot 28 mei 1871, het grootste Europese bloedbad van de negentiende eeuw. Leven en dood van de Parijse Commune hebben hun weerklink tot op de dag van vandaag behouden.

Parijs was in de tijd van het Tweede Keizerrijk van Napoleon III (1852-1870) een snelgroeende stad met grote sociale tegenstellingen. De hoofdstad was de aanjager van een snel groeiende Franse economie. Op het gebied van de nijverheid bleven de ambachtslieden dominant, die in kleine werkplaatsen de *articles de Paris* vervaardigden, handschoenen van hoge kwaliteit en andere luxegoederen.

deren die het handelsmerk van deze sector zouden worden. De financiële instellingen van het keizerrijk stimuleerden de grote groei van de industriële productie in en rond Parijs en bezorgden mensen van vermogen een ongeëvenaarde welvaart. Zij maakten deel uit van het weelderige sociale leven in het keizerrijk, bezochten theatervoorstellingen en doorkruisten de stad en het Bois de Boulogne in rijtuigen, terwijl de gewone mensen naar hun werk liepen. Machtige, stoomspuwende treinen brachten hun rijke passagiers van de uit zijn voegen barstende hoofdstad naar Deauville en andere steeds chiquere steden aan de Normandische kust.

De economische hausse die Parijs een onvoorstelbare rijkdom bezorgde, leidde de aandacht af van de wijdverspreide armoede en sociale scheidslijnen in de stad. Napoleon III en baron Georges Haussmann ploegden brede boulevards door de wirwar van straatjes van middeleeuws Parijs. Modieuze restaurants en cafés verwelkomden de gasten die het zich konden veroorloven, terwijl de arbeiders in de vervallen en overbevolkte wijken in het oosten en noorden van de stad in hun miserabele, kleine appartementen of huurkamers slechts met moeite het hoofd boven water hielden. Voor hen leken de zware tijden nooit op te houden.

Tegen het einde van de jaren 1860 had Napoleon III met een zo sterk groeiende politieke oppositie te kampen dat veel Parijzenaars een rampzalig einde van zijn regering vreesden. Frankrijk kende een lange geschiedenis van sociale strijd. In de voorafgaande tachtig jaar hadden drie revoluties al monarchen van de Franse troon verjaagd. Geen van hen was erin geslaagd Frankrijk de stabiliteit te geven die aan de overkant van Het Kanaal in Groot-Brittannië te vinden was.

Napoleon III had er echter alle vertrouwen in dat hij, anders dan zijn onmiddellijke voorgangers, was voorbestemd om de macht in handen te houden. Lodewijk Napoleon Bonaparte werd in 1808 geboren als de zoon van Napoleons broer. Hij groeide op in een kasteel in Zwitserland, te midden van voorwerpen die hem aan zijn ooms bewind herinnerden, en hij was ervan overtuigd dat het zijn taak zou zijn om in de toekomst voort te bouwen op de dynastieke erfenis van zijn beroemde familie, die in zijn ogen onlosmakelijk verbonden was met het lot van Frankrijk. Zijn ambitie ging gepaard

met een scherp gevoel voor politiek opportunisme en een berucht slecht oordeelsvermogen. De Julimonarchie van koning Lodewijk Filips uit de familie Orléans (een jongere tak van de Bourbons, de Franse koninklijke familie) bleef vasthouden aan het beleid van gedwongen ballingschap voor de familie van Napoleon Bonaparte. Lodewijk Napoleon had in 1836 met een handvol volgelingen geprobeerd Frankrijk binnen te vallen, maar hij werd gearresteerd toen hij Straatsburg binnenmarcheerde. Vier jaar later probeerde hij nog een landing op de kust bij Boulogne-sur-Mer, met hetzelfde vernederende resultaat. In dat jaar, 1840, werd hij in Noord-Frankrijk in de gevangenis gezet, waaruit hij in 1846, verkleed als arbeider, wist te ontsnappen. Deze fiasco's leverden de neef van Napoleon de reputatie op van een hansworst die zichzelf omringde met zwakke en onbekwame vriendjes. Met zijn kleine en voortdurend dikker wordende gestalte leek hij op zijn oom, wat zijn vijanden vergelijkende typering ontlokte als 'de [napoleontische] hoed zonder hoofd'. Ook dreven ze de spot met zijn 'vissenogen'.

Maar ondanks al zijn eerdere mislukkingen was Lodewijk Napoleon verrassend optimistisch en geloofde hij dat de economische vooruitgang onder zijn bewind alle Parijzenaars ten goede kon komen, zowel de rijke als de arme. Met zijn gebruikelijke bescheidenheid schreef hij vanuit de gevangenis: 'Ik geloof dat er mannen zijn die geboren worden om een instrument te zijn voor de vooruitgang van het menselijke ras. (...) Ik beschouw mezelf als een van hen.'¹

De Februarirevolutie van 1848, een van de vele omwentelingen die Europa in dat jaar kende, maakte een einde aan het koningschap van Lodewijk Filips en Lodewijk Napoleon keerde snel terug naar Parijs. In december 1848, negen maanden nadat de koning was afgezet, werd hij tot president van de Tweede Franse Republiek gekozen. Nadat hij de onderdrukking van links had georganiseerd, maakte de 'prins-president' op 2 december 1851 een einde aan de Tweede Republiek omdat zijn termijn als president het jaar daarop zou zijn afgelopen. De Parijzenaars kregen plotseling te maken met de staat van beleg en met de arrestatie van sociaaldemocratische leden van de Nationale Vergadering (*Assemblée nationale*), waarvan de leden door de departementen waren gekozen.

Maar sommige Parijzenaars waren niet bereid om zich zonder slag of stoot aan een volgend keizerrijk te onderwerpen. De staatsgreep van Lodewijk Napoleon lokte in de arbeidersbuurten in het centrum en het oosten van de stad een opstand uit die rampzalig afliep. Meer dan 125.000 mensen, voor het merendeel afkomstig van het platteland (*paysans*, boeren), namen de wapens op om de republiek te verdedigen, vooral in het zuiden, waar geheime genootschappen ondergrondse netwerken hadden gevormd om de opstand te steunen. Als een voorafschaduw van wat er na de nederlaag van de Commune in 1871 zou gebeuren, werden bijna 27.000 mensen, of ze aan de opstand hadden deelgenomen of niet, voor krijgsraden gesleept of voor ‘gemengde commissies’, bestaande uit officieren en juridische en bestuurlijke ambtenaren. Duizenden werden veroordeeld en kregen straffen variërend van deportatie naar Algerije of zelfs Cayenne, tot gevangenisstraffen in Frankrijk of verbanning uit de regio waar ze woonden. Het jaar daarop riep Napoleon III het Tweede Keizerrijk uit.²

De keizer vond zijn bonapartistische volgelingen onder de welgestelde mannen die tijdens de Julimonarchie in naam van de sociale ‘orde’ Lodewijk Filips van Orléans hadden gesteund, die tussen 1830 en 1848 de scepter zwaaiden.³ Het financiële systeem onder Napoleon III was er eveneens op gericht om degenen die al aan de macht waren, te verrijken. De familie van de keizer zelf ontving elk jaar een bedrag van een miljoen frank (het equivalent van ongeveer 2,3 miljoen euro) uit de schatkist. Willekeurige relaties ontvingen ook grote sommen van de staat, eenvoudig omdat ze er waren. Bovendien verdwenen nog eens miljoenen franken uit bijzondere potjes in de grote zakken van de keizer; een Engelse *maitresse* ontving eveneens een aanzienlijke som. Maar niet iedereen was blij met de nieuwe keizer. Terwijl de rijken nog rijker werden, hadden veel mensen in Parijs en in de provincies grote moeite om te overleven. Zij hadden niets dan minachting voor *Napoléon le petit*, zoals Victor Hugo hem doopte. Arbeiders konden geen juridisch verhaal halen tegen hun werkgevers, die de steun hadden van de gendarmes en het leger.

Ook steeds meer Parijzenaars gingen tot het kamp van de onte-

vredenen behoren omdat zij op geen enkele manier profiteerden van het keizerlijke regime. De bevolking van de hoofdstad verdubbelde bijna in de jaren 1850 en 1860: van iets meer dan 1 miljoen inwoners in 1851 tot bijna 2 miljoen in 1870. Tijdens het Tweede Keizerrijk stroomden er elk jaar tienduizenden arbeidsmigranten naar de hoofdstad toe, onder andere uit het Parijse bekken, het noorden, Picardië, Normandië, Champagne en Lotharingen. Het waren vooral mannelijke arbeiders die nog armer waren dan de Parijzenaars en die werden gelokt door de kans op werk in de bouw. Deze nieuwe inwoners, van wie velen een economisch hachelijk bestaan op het platteland achter zich hadden gelaten, waren verantwoordelijk voor nagenoeg de hele bevolkingsgroei in de stad. Veel van hen hadden te weinig werk, als ze al niet helemaal werkloos waren, en woonden op elkaar gepakt in *garnis*, kamers in huurkazernes, aan de smalle, grauwe straten van de wijken in het centrum of in de hutachtige verblijven in de opkomende industriële voorsteden. De arrondissementen in het centrum, altijd al dichtbevolkt, bereikten een verbluffende 15.000 inwoners per vierkante kilometer in het vierde arrondissement in Le Marais, een bevolkingsdichtheid die driemaal zo hoog lag als die van tegenwoordig. Tienduizenden bewoners waren behoeftig en ten minste tot op zekere hoogte afhankelijk van liefdadigheid. Sommigen sliepen waar ze maar plaats konden vinden. In 1870 stond bijna een half miljoen Parijzenaars, een kwart van de inwoners, geregistreerd als behoeftig.⁴

Hoe duidelijker het verval van de oude, middeleeuwse binnenstad van Parijs werd, des te nerveuzer werden de elites vanwege 'de stedelijke crisis'. De meeste ambachtslieden waren vertrokken van het Île de la Cité, waar ongeveer 15.000 mensen, veelal dagloners, in huurkamercomplexen opeengepakt zaten. De Notre-Dame torende boven de kleine, propvolle gebouwen uit. Een politierapport meldde de aanwezigheid van een 'enorm aantal armoedzaaiers, mannen en vrouwen, die alleen overleven met roven en stelen en die hun toevlucht vinden in de bars en bordelen die het quartier [de wijk] vervuilen'. Op de rechteroever van de Seine (*Rive droite*) drukte dit grauwe stedelijk leven zijn stempel op een groot deel van het eerste arrondissement, met als middelpunt de grote markt van Les Halles,

alsmede op Le Marais in het derde en vierde arrondissement, en op het elfde en twaalfde arrondissement in het noorden. Een groot deel van het vijfde arrondissement op de linker Seineoever (*Rive gauche*), met zijn talrijke handelaartjes in metaalschroot en textiel, was ook bijzonder arm. De ellendige, door ziekte geteisterde wijk Saint-Marceau, een van de armste delen van Parijs, liep door in het dertiende arrondissement, waar voddenrapers hun vak uitoefenden en leerlooiers dierlijke resten in de rivier de Bièvre gooiden.⁵

Het centrum en het oosten van Parijs vormden, volgens een waarnemer, 'een naargeestige stad, zwart, somber, vol uitwerpselen, geteisterd door koorts, een plaats van duisternis, wanorde, geweld, ellende en bloed'. Afschuwelijke stank walmde op uit 'weerzinwekkende stegen, met huizen in de kleur van modder' en uit poelen met bedorven water. Net als alle grote steden was Parijs een ongezonde plaats waar elk jaar meer mensen stierven dan er geboren werden. Slechts ongeveer een vijfde van de gebouwen had stromend water en het was een eeuwige strijd om de vrieskou in de winter buiten te houden. De relatief welgestelden die in de luxe wijken (*beaux quartiers*) in het westen van Parijs woonden, kregen het ongemakkelijke gevoel dat ze in de vervuilde hoofdstad van zedeloosheid en ondeugden woonden, met donkere, bedompte wijken die het domein waren van de 'gevaarlijke en arbeidende klasse', ook al hadden de meeste vermogende mensen die buurten nooit echt gezien. De populaire literatuur die de arme quarters van Parijs afschilderde als de broedplaatsen van het 'uitschot van de maatschappij' hielp om dit beeld stevig te verankeren in de verbeelding van de hogere klasse.⁶

Om de exponentiële groei van het aantal inwoners op te vangen en het verval van het stadscentrum tegen te gaan, gaf Napoleon III in 1853 baron Georges Haussmann, prefect van het departement van de Seine, opdracht de herbouw van Parijs te plannen. Haussmanns wortels lagen in de Elzas, maar hij was in de hoofdstad geboren. Na een studie rechten maakte hij carrière in de bureaucratie, eerst als onderprefect en later als prefect in verschillende provinciale departementen, waar hij zijn bestuurlijke vaardigheden tijdens de Tweede Republiek aanwendde voor politieke onderdrukking. Met zijn energie en talent voor organisatie leek Haussmann de ide-

ale Parijse bureaucraat en hij was er zeer op gebrand om de opkomende wetenschap van de statistiek in zijn voordeel te gebruiken bij de opzet van zijn grote project. Maar de elegant geklede baron was ook een arrogante, ijdele en agressieve dwingeland die bereid was alles te doen wat in zijn vermogen lag om ervoor te zorgen dat Frankrijk nooit meer een republiek zou worden.⁷

In veel opzichten was Haussmann daarom de aangewezen man om Napoleons droom van een tot keizerlijke hoofdstad herschapen Parijs te realiseren. De keizer en de prefect van de Seine hadden drie doelen. Het eerste was om meer licht en lucht in een stad te brengen die in 1832 en 1849 geteisterd werd door cholera (en nogmaals in 1853-54, na de start van Haussmanns grootse projecten) en om de volksgezondheid te verbeteren door meer riolen aan te leggen. Het tweede doel was de bevordering van de kapitaal- en goederenstromen. De eerste Franse warenhuizen, Bon Marché, Bazar de l'Hôtel de Ville, Le Printemps, Le Louvre en La Samaritaine, verreesen aan de brede boulevards van Haussmann, samen met een veelheid aan brasserieën en cafés, die het gezicht van het moderne Parijs zouden gaan bepalen, hoewel de kleine winkels van essentieel belang bleven voor de stedelijke economie.⁸

Ten derde wilden de keizer en zijn prefect de mogelijkheden om in opstand te komen in de traditioneel revolutionaire wijken beperken. De boulevards zelf vormden al een obstakel om barricaden op te werpen, vanwege hun enorme breedte. Sinds 1827 hadden misnoegde Parijzenaars bij acht gelegenheden barricaden in de stad opgeworpen, voor het laatst tijdens de Februarirevolutie en het Juni-oproer van 1848, toen arbeiders protesteerden tegen het sluiten van de Nationale werkplaatsen (*Ateliers nationaux*) die nog enige werkgelegenheid hadden geboden in een tijd van economische nood. Na de staatsgreep van Lodewijk Napoleon Bonaparte verschenen de barricaden weer in de smalle straten in het centrum en het oosten van Parijs, waarmee de opstandelingen de opmars van het beroepsleger van de staat wisten tegen te houden. Voor de bouw van de obstakels gebruikten ze hout, straatkeien en zo ongeveer alles wat ze verder konden vinden. Napoleon III was niet van plan dat nog een keer te laten gebeuren.⁹

Hausmanns boulevards waren bewijzen van de vastberadenheid van de leiders van het Tweede Keizerrijk om hun versie van de sociale orde aan Parijs op te leggen. De prefect van de Seine wond er geen doekjes om: 'Orde in deze koningin der steden is een van de belangrijkste voorwaarden voor algehele veiligheid.' Een paar van de boulevards liepen inderdaad recht door de opstandige wijken van het Juni-oproer. De boulevard Voltaire verschaftte het leger relatief eenvoudig toegang tot 'het gebruikelijke centrum (...) van opstandigheid'.¹⁰

De nieuwe boulevards van Parijs belichaamden het 'imperialisme van de rechte lijn', dat niet alleen bedoeld was om opstanden in de kiem te smoren, maar ook om de moderniteit en macht van het keizerrijk tentoon te spreiden. Ze vormden de wegen van de macht, waarop marcherende troepen indrukwekkende parades konden houden, zoals die eerder waren aangelegd in vroegere voorbeelden van klassieke stadsplanning, van het Madrid van Filips II tot het Sint-Petersburg van Peter de Grote en het Berlijn van Frederik de Grote. De rue de Rivoli, voltooid in 1855, leidde de bezoekers naar de internationale tentoonstelling op de Champs-Élysées, waar veel stands gewijd waren aan de technische innovaties van de stad. De 'hoofdstad van de wereld' was naar voren gekomen als een spectaculaire 'permanente tentoonstelling' of wat de romanschrijver Théophile Gautier noemde 'Een Babel van bedrijvigheid (...) een Babylon van de toekomst'.¹¹

De Nationale Vergadering verschaftte fondsen voor de enorme reeks projecten, die gevoed werden uit een invoerbelasting op goederen die naar de stad werden gebracht, opgelegd bij de douaneposten (*octrois*) op de invalswegen rond Parijs. Maar toen de kosten torenhoog stegen, zocht de vindingrijke baron Haussmann wegen om ander kapitaal ter aanvulling van het belastinggeld binnen te halen, waarbij hij de wetgevende vergadering omzeilde. Hij eiste kapitaalinvesteringen van de aannemers, die in principe met rente terugbetaald zouden worden zodra hun werk was voltooid. Vervolgens gaf hij 'obligaties bij volmacht' uit, gedekt door fondsen die deze aandeelhouders nu verschuldigd waren. De keizerlijke verbouwing van Parijs leverde de hoofdstad een schuld op van 2,5 mil-

jard frank. Tegen het eind van de jaren 1860 had de prefect van de Seine 500 miljoen frank bijeengebracht. De keizer was heel goed op de hoogte van Haussmanns financiële machinaties, maar hij bleef vasthouden aan zijn grootse plannen voor Parijs, die banen zouden blijven opleveren en het prestige van zijn keizerrijk zouden vergroten.¹² De financieringsstrategie had echter veel weg van een enorme hypotheekballon die elk moment uit elkaar kon spatten.

De herbouw van Parijs hield ook de afbraak van 100.000 appartementen in 20.000 gebouwen in. De 'Haussmannisering' van de stad verdreef talloze Parijzenaars naar de periferie, omdat ze uit hun gehuurde appartementen waren gezet, omdat hun huizen waren afgebroken of omdat de prijzen in een toch al extreem dure stad tot astronomische hoogten stegen. In sommige gedeelten van de arrondissementen in het centrum, zoals op Île de la Cité, daalde de populatie daadwerkelijk vanwege de mensen die naar de stadsrand werden verdreven. Ongeveer twintig tot dertig procent van de bevolking verhuisde, veelal naar nabije of naastgelegen wijken, maar ook naar de binnen de muur gelegen voorsteden, die op 1 januari 1860 door Parijs werden ingelijfd, niet alleen om de belastingopbrengst daarmee te kunnen opvoeren, maar ook om het eenvoudiger te maken voor de overheid om deze onrustige periferie in de hand te houden. Nieuwkomers uit de provincie waren eveneens naar deze voorsteden verhuisd, vooral naar Montmartre in het achttiende arrondissement, La Villette in het negentiende en Belville in het twintigste. Deze wijken werden de woongebieden, tijdelijk of permanent, van een steeds groter leger van arme arbeiders, en hetzelfde gold voor de groeiende voorsteden buiten de Parijse stadsmuren.¹³

In plaats van de sociale spanningen te temperen, accentueerde de herbouw van Parijs slechts het contrast tussen de meer welvarende westelijke arrondissementen en de noordoostelijke wijken, het zogenoemde 'Parijs van het volk'. De bloei van het westelijke stadsdeel was een halve eeuw eerder begonnen, toen zich er bedrijven en banken vestigden. Daar waren ook de arcades en passages van glas en metaal te vinden, 'ware galeriestraten', waarvan de winkels preludeerden op de nieuwe warenhuizen. Maar pas onder Napoleon

III waren de hoogtijdagen van de bourgeoisie echt aangebroken.

Het quartier Chaussée d'Antin in het negende arrondissement, het centrum van wat Balzac de 'wereld van het geld' noemde, werd bijvoorbeeld het domein van de grote financiers en hun dames. Het herenhuis of *hôtel* van de familie Guimard, gebouwd in 1772, werd omgebouwd tot een winkel waar de laatste nouveautés op het gebied van consumentenproducten werden verkocht. Dichtbij stond een andere elegante stadsvilla die het hoofdkwartier werd van een van de spoorwegmaatschappijen die Frankrijk langzaam maar zeker transformeerden met hun treinen. Het Grand Hôtel met zijn Café de la Paix verrees aan de boulevard des Capucines, op een steenworp afstand van Charles Garniers nieuwe Opera, waarvan de bouw in 1861 begon. Toen keizerin Eugénie de in Parijs geboren architect vroeg wat de stijl van de nieuwe Opera zou worden, zou hij zonder de minste aarzeling hebben geantwoord met 'zuiver Napoleon III'.¹⁴ Aan de place Saint-Georges stond het grote herenhuis van Adolphe Thiers, uitpuilend van *objets d'art* van over de hele wereld.

Niet veel verderop pronkten ook de Champs-Élysées en het achtste arrondissement aan de westelijke rand van Parijs met de privileges van het geld. Rijtuigen en paarden vervoerden de rijken naar het Bois de Boulogne, waar 'tout Paris' plezier kon maken. Schitterende privéresidenties omzoomden de avenue. Er stonden elegante *cirques* (circussen) in de buurt, zoals de Jardin d'Hiver, er waren *café-concerts* (waar liefhebbers iets konden drinken en naar muziek konden luisteren) en restaurants. De moeder van keizerin Eugénie had er een weelderig stadspaleis gekocht. Zij mocht van haar dochter natuurlijk niet zomaar ergens gaan wonen, maar de Champs-Élysées voldeed aan de eisen.¹⁵

Aan de andere kant van de Seine liep de in 1855 deels voltooide boulevard Saint-Germain parallel aan de rivier door het zevende en zesde arrondissement. Ook hier de privacy en elegantie van grote herenhuizen, waarvan er veel uit de achttiende eeuw stamden. Aan de overzijde van de straat opende Café Flore tegen het einde van het Tweede Keizerrijk zijn deuren om, zoals nu nog steeds, een clientèle te ontvangen die geld te spenderen had.

In een volstrekt andere wereld dan het weelderige westen van Parijs, hoewel hemelsbreed niet ver daarvandaan, liep de rue de la Goutte-d'Or dwars door een proletarische wijk. In zijn *L'Assommoir* beschreef Émile Zola hoe Gervaise, een personage dat zich uiteindelijk dood zou drinken, opkeek naar nummer 22:

Het pand had vijf verdiepingen aan de straatkant, met elk vijftien ramen op een rij, die het enorme muurvlak vanwege het ontbreken van luiken en de gebroken latten een uiterst desolate aanblik verleenden. Maar eronder waren vier winkels op straatniveau: rechts van de ingang een enorm, vies eethuis, links een kolenhandel, een manufacturen- en een parapluwinkel. Het gebouw zag er des te kolossaler uit omdat het tussen twee lagere, gammele huisjes stond die er aan weerszijden tegenaan leunden. (...) De niet gepleisterde zijmuren, modderkleurig en oneindig kaal als gevangensmuren, hadden reeksen uitstekende stenen [stenen verbindingen die aan het eind van een gebouw uitstaken zodat er snel een uitbreiding aangezet kon worden] als afbrokkelende tanden die naar de leegte hapten.¹⁶

Door de dramatische en verwoestende veranderingen die Haussmann in het belang van de elite doorvoerde, begonnen veel Parijse arbeiders net als Gervaise te vervreemden van de stad waarvan ze hielden.¹⁷ Het was dit gevoel van vervreemding dat aantoonbaar bijdroeg aan een opkomende solidariteit tussen degenen die aan de randen van de hoofdstad woonden. Terwijl het westen van Parijs werd getransformeerd in een schitterende stad met brede boulevards en weelderige appartementen, werden het oosten, noorden en de periferie herschapen door de voortgaande industrialisatie. De rand van de stad bood meer ruimte, betere toegang tot de spoorwegen en kanalen ten noorden van Parijs en een beroepsbevolking voor de poorten (waar de slagbomen van de douane te vinden waren). Het was een ideale locatie voor arbeidsintensieve productie. Grotere bedrijven, waarvan sommige van voor het Tweede Keizerrijk dateerden, bevonden zich in de voorsteden binnen de muur die